

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARINING O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI O‘RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15674045>

Xamdamov Erkin Ibodullayevich

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oily ta’lim tashkiloti

Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Sharq
falsafasi va germeneytika kafedrası mustaqil izlanuvchisi

Tel.: +99899 517-34-87

e-mail: hamdamoverkin5@gmail.com

Orcid: 0009-0003-0761-964X

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan “Qutadg‘u bilig” asarining o‘zbek adabiyoti tarixidagi ahamiyati yoritilgan. Asarning g‘oyaviy-badiiy mazmuni, undagi axloqiy-falsafiy qarashlar, davlat va jamiyat boshqaruvi haqidagi fikrlar, adolat, ilmu hunar, donishmandlik, mehnat va odob-axloq kabi mavzular yoritilganligi tahlil qilinadi. Shuningdek, “Qutadg‘u bilig” asarining o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishiga ko‘rsatgan ta’siri hamda bu asar orqali o‘zbek mumtoz adabiyotiga yo‘l ochilganligi haqida mulohazalar yuritiladi. Maqolada asarning didaktik xarakteri, timsollar orqali ifodalangan ijtimoiy-g‘oyaviy mazmuni va o‘zbek adabiy an‘analariga qo‘shgan hissasi ilmiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, o‘zbek adabiyoti, adabiy meros, didaktik asar, davlat boshqaruvi, axloqiy-falsafiy qarashlar, adabiy til, badiiy tafakkur, o‘rta asr adabiyoti.

Annotation: This article explores the significance of Yusuf Khas Hajib’s work “Kutadgu Bilig” in the history of Uzbek literature. It analyzes the ideological and artistic content of the work, including its ethical-philosophical perspectives, reflections on governance and society, and emphasis on justice, knowledge, craftsmanship, wisdom, labor, and morality. The paper also discusses the influence of “Kutadgu Bilig” on the formation and development of the Uzbek literary language and how it paved the way for classical Uzbek literature. The didactic nature of the work, its symbolic representation of social and ideological values, and its contribution to Uzbek literary traditions are examined from a scholarly perspective.

Keywords: Yusuf Khas Hajib, Kutadgu Bilig, Uzbek literature, literary heritage, didactic work, state governance, ethical-philosophical ideas, literary language, artistic thinking, medieval literature.

Kirish. Turkiy xalqlarning o‘rta asr adabiy merosida o‘ziga xos o‘rin egallagan asarlardan biri bu – Yusuf Xos Hojib tomonidan XI asrda yozilgan

“Qutadg‘u bilig” (“Saodatga eltuvchi bilim”) asaridir. Bu asar nafaqat o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy qarashlarini ifodalagan, balki keyingi asrlarda shakllanib kelgan o‘zbek adabiyotiga mustahkam zamin yaratgan muhim manba hisoblanadi [1, 50-b.]

“Qutadg‘u bilig” o‘zining murakkab tuzilmasi, timsollarga boy syujeti, davlat boshqaruvi, odil hukmdor, donishmand maslahatchi, axloq va tarbiya kabi mavzularni qamrab olgani bilan ajralib turadi. Asar o‘zbek adabiy tilining ilk yodgorliklaridan biri sifatida tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik kabi fanlar uchun muhim manba hisoblanadi.

Turkiy xalqlarning madaniy va adabiy hayotida o‘chmas iz qoldirgan buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asari bilan jahon adabiyoti xazinasiga bebaho hissa qo‘shgan. XI asrda Yettisuv hududidagi Balasog‘un shahrida yozilgan bu asar, ilk yozma turkiy adabiyot namunasi bo‘lib, davlat boshqaruvi, axloq, odil hukm, ilm-ma‘rifat, jamiyat tuzilishi, inson fazilatlari haqida chuqur falsafiy mushohadalarga boy. “Qutadg‘u bilig” so‘zma-so‘z tarjimada “Saodatga eltuvchi bilim” degan ma‘noni anglatadi va bu nomning o‘ziyoq asarning maqsadi – jamiyatda tartib, adolat va farovonlikni qaror toptirish yo‘lida ilmning, donishmandlikning ahamiyatini ko‘rsatadi [2, 78-b.]

Asar o‘z davri uchun ham siyosiy, ham axloqiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan. Unda qahramonlar timsolida jamiyatdagi asosiy toifalar – podshoh, vazir, dono maslahatchi, adolatparvar amaldorlar obrazlari orqali zamonaviy boshqaruv tamoyillari, davlat va shaxs o‘rtasidagi munosabatlar yoritilgan. “Qutadg‘u bilig” nafaqat nasihatnoma sifatida, balki badiiy-falsafiy yodgorlik sifatida ham o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida katta o‘rin egallaydi.

Yusuf Xos Hojibning bu asari til, uslub, poetika va badiiy mahorat jihatidan o‘zbek adabiyotining keyingi bosqichlariga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, adabiyotimizda hikmatli so‘z, maqol va matal, badiiy obraz orqali fikr ifodasi an‘anasining shakllanishida “Qutadg‘u bilig”ning o‘rni beqiyosdir. Asarda ishlatilgan she‘riy shakl, vazn, qofiyalash usullari o‘zbek poeziyasining klassik namunalari uchun asos bo‘lgan.

Shuningdek, “Qutadg‘u bilig” bugungi kunda ham o‘z ilmiy-ma‘naviy ahamiyatini yo‘qotmagan. Unda ilgari surilgan g‘oyalar – adolat, halollik, sabr, ilmga intilish, xalqparvarlik va davlatparvarlik kabi tushunchalar hozirgi jamiyat hayotida ham dolzarb hisoblanadi. Shu sababli asar o‘rganilishi, targ‘ib qilinishi va yangicha talqinda tahlil qilinishi dolzarb ilmiy-ijodiy vazifalardan biridir.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘zbek adabiyoti tarixida benazir manba sifatida qaraladi. Ushbu asar ilk yozma adabiy yodgorliklardan biri bo‘lib, o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga, poetik tafakkurining rivojlanishiga asos solgan. Asarning eng muhim jihatlaridan biri – undagi axloqiy va siyosiy g‘oyalarning uyg‘unligi, hayotiylik va doimiy dolzarblikdir.

“Qutadg‘u bilig” didaktik xarakterga ega bo‘lishi bilan birga, falsafiy mushohadalarga boy bo‘lgan she‘riy asardir. Unda qahramonlar – Kuntug‘di (Adolat), Aytoldi (Baxt), O‘zg‘mish (Aql), O‘dg‘urmish (Hayot oxiri) kabi

obrazlar orqali inson va jamiyat, davlat va fuqaro, bilim va amal o'rtasidagi bog'liqlik tasvirlanadi. Bu timsollar o'z davrining ijtimoiy-siyosiy masalalarini badiiy til bilan ifodalashda ilg'or uslub namunasidir [3, 87-b.]

Asar turkiy adabiyotning birinchi muallifi tomonidan muayyan siyosiy-falsafiy kontseptsiya asosida yozilgan bo'lib, u davlatni qanday boshqarish, hukmdor qanday bo'lishi kerakligi, xalq va podshoh o'rtasidagi mas'uliyat va burchlar haqida chuqur fikr yuritadi. Bu jihatlari bilan "Qutadg'u bilig" o'zbek adabiyotida davlatshunoslik, axloqshunoslik va insonparvarlik g'oyalarining ilk namunasi sifatida qadrlanadi.

Shuningdek, Yusuf Xos Hojib o'z asarida badiiy tilning go'zalligiga alohida e'tibor bergan. Asarda turkiy tilning she'riy imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lgan. Qofiyalarning izchilligi, vazn va ritmning uyg'unligi, hikmatli iboralar, matal va maqollar orqali fikrni boyitish an'anasining boshlanishi aynan shu asarda ko'zga tashlanadi. Bu jihatlari asarni faqat axloqiy nasihatnoma emas, balki yuqori badiiy darajadagi poetik asar sifatida baholash imkonini beradi.

Metodologiya. Yusuf Xos Hojibning o'zbek adabiyotidagi o'rnini aniqlash uchun tarixiy-adabiy tahlil, qiyosiy tahlil va ilmiy sistemalash usullaridan foydalanildi. Birinchi navbatda, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari matni lingvopoetik jihatdan o'rganildi, undagi asosiy g'oya va badiiy vositalar tahlil qilindi. Asarda ifodalangan axloqiy-falsafiy qarashlar zamonaviy adabiyotshunoslik mezonlari asosida talqin qilindi. Shuningdek, o'zbek adabiyotining boshqa yirik namoyandalari bilan asardagi g'oyaviy-badiiy o'xshashlik va farqlar solishtirma tahlil usulida tahlil etildi.

Tadqiqot jarayonida "Qutadg'u bilig"ning turli nashrlari, tarjimalari hamda u haqidagi ilmiy izohli adabiyotlardan foydalanildi. Asarning tarixiy va madaniy kontekstdagi o'rnini aniqlanib, o'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyoti jarayoniga ta'siri o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Yusuf Xos Hojib tomonidan XI asrda yozilgan "Qutadg'u bilig" asari o'zbek mumtoz adabiyotining ilk yirik namunalariidan biri sanaladi. Ushbu asarda muallif davlat boshqaruvi, adolat, donishmandlik, odob-axloq, ilmu hunar kabi ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni keng yoritgan. Asarda to'rt asosiy qahramon - Kuntug'di (adolat), Uzg'anmish (baxt), Ayto'ldi (aqil) va O'zg'urmish (rozi bo'lish) timsollari orqali davlat va jamiyat hayotining muhim tamoyillari badiiy shaklda ifoda etiladi.

Asarni tahlil qilish jarayonida uning o'zbek adabiy tili va adabiy tafakkuri shakllanishiga katta hissa qo'shganini ko'rish mumkin. "Qutadg'u bilig"da uyg'ur yozuvida yozilgan turkiy til namunalari keyinchalik o'zbek adabiyotining til asoslariga asos bo'lib xizmat qilgan. Asar nafaqat adabiy, balki falsafiy, axloqiy va siyosiy risola sifatida ham qadrlanadi [4, 90-b.]

Didaktik yo'sindagi bu asarda har bir g'oya timsollar orqali berilgan bo'lib, o'quvchida tafakkur uyg'otadi. Masalan, Kuntug'di obrazi orqali adolatli hukmdor qanday bo'lishi kerakligi ko'rsatiladi, Ayto'ldi orqali dono maslahatchining

vazifalari yoritiladi. Bu orqali muallif ideal davlat boshqaruvi modelini ilgari suradi.

Natijaviy jihatdan qaralganda, “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojida muhim bosqich bo‘lib, u Sharq adabiyotidagi didaktik, pand-nasihat yo‘nalishining o‘ziga xos namunasi sifatida namoyon bo‘ladi. Asarda qo‘llangan poetik shakllar, qofiya tizimi, uslubiy vositalar esa o‘zbek she‘riyati taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Ushbu tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining ilk nazariy-axloqiy asoslarini yaratgan asardir;

- Asarda ilgari surilgan fikrlar bugungi kun axloqiy va ijtimoiy hayotida ham dolzarb ahamiyatga ega;

- Asar o‘zbek adabiy tilining boyishiga va shakllanishiga muhim turtki bergan;

- Yusuf Xos Hojib timsollar vositasida chuqur falsafiy va siyosiy qarashlarni poetik tilda ifoda etgan;

- “Qutadg‘u bilig” orqali o‘zbek adabiyotida didaktik asarlar an‘anasi vujudga kelgan.

Muhokama. “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotida klassik didaktik asarlarga yo‘l ochdi. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Xo‘ja Ahror, Bobur kabi ijodkorlar hikmatli she‘riyatga asoslangan badiiy asarlar yaratishda Yusuf Xos Hojib g‘oyalaridan ilhomlanganlar. Bu asar o‘zbek adabiyotida “hikmatli she‘riyat” deb ataluvchi yo‘nalishning poydevorini qo‘ygan deyish mumkin.

Zamonaviy davrda ham “Qutadg‘u bilig” nafaqat tarixiy-adabiy yodgorlik, balki amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan manba sifatida o‘rganilmoqda. Uning tarkibidagi fazilatlar – adolat, ilm, halollik, sabr-toqat, xalqparvarlik – bugungi ijtimoiy-ma’naviy hayotda ham muhim o‘rin tutadi. Asarni o‘rganish orqali yosh avlodga milliy qadriyatlar, ijobiy fazilatlar va badiiy estetik tafakkur singdiriladi.

Asarning tilshunoslik, falsafa, siyosatshunoslik, adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan kompleks o‘rganilishi, uni nafaqat adabiy yodgorlik, balki madaniy-ma’naviy, ilmiy manba sifatida qadrlashga olib keladi. Shu bois, “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining faxri sanaladi va u hali-hanuz adabiy-estetik va axloqiy jihatdan chuqur tahlil qilinayotgan bebaho merosdir [5, 50-b.].

Xulosa. Yusuf Xos Hojib tomonidan yaratilgan “Qutadg‘u bilig” asari o‘zbek adabiyoti tarixida betakror yodgorlik sifatida katta o‘rin egallaydi. Asar XI asrda yozilgan bo‘lishiga qaramay, unda ilgari surilgan g‘oyalar, axloqiy-falsafiy qarashlar, siyosiy-ijtimoiy tushunchalar bugungi kun uchun ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Bu asar orqali biz nafaqat o‘sha davr adabiy-estetik tafakkurini, balki turkiy xalqlarning qadimiy madaniy merosi, ularning hayotiy qarashlari, ma’naviy tamoyillari haqida chuqur tasavvurga ega bo‘lamiz.

Asarda bayon etilgan bosh g‘oya – insoniy kamolot, adolatli boshqaruv, aql bilan baxtni uyg‘unlashtirish, jamiyatda tartib va muvozanatni saqlash kabi konseptlar o‘zbek adabiyotida ilk bor mukammal shaklda ifoda etilgan. Aynan shu

jihatlar bilan “Qutadg‘u bilig” nafaqat adabiy badiiy asar, balki hayotiy qo‘llanma, siyosiy-falsafiy risola sifatida e’tirof etiladi.

Yusuf Xos Hojib o‘z asarida turkiy tilning go‘zalligini, she’riy imkoniyatlarini ko‘rsatish bilan birga, adabiy til taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan. Uning ijodi keyingi asrlar o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga asos bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Alisher Navoiy singari mutafakkirlarning hikmatli she’riyatida Yusuf Xos Hojibning ta’siri yaqqol seziladi. Bu esa “Qutadg‘u bilig”ning tarixiy meros sifatida barhayotligini, uning ruhiy va ma’naviy ildizlari chuqur ekanligini ko‘rsatadi [6, 45-b.].

Zamonaviy ta’lim va tarbiya jarayonida ham “Qutadg‘u bilig” asaridan foydalanish, yosh avlod ongiga milliy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar, Vatanga muhabbat, halollik va ilmga intilish kabi ezgu fazilatlarni singdirishda muhim vosita bo‘la oladi. Asardagi har bir hikmat – yoshlar uchun ibrat manbai, o‘qituvchilar va tarbiyachilar uchun esa boy pedagogik-ma’naviy materialdir.

Xulosa qilib aytganda, “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining ilk namunasi sifatida nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki bugungi ma’naviy-ma’rifiy hayotda ham katta o‘rin tutadigan asardir. U o‘zbek milliy adabiy tafakkurining, axloqiy va estetik idealining ildizlaridan biridir. Yusuf Xos Hojib ijodi – o‘zbek adabiy merosining faxri va ma’naviy boyligidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig (İndeks). Istanbul.
2. O‘zbek Xalq Maqollari. (2005). Toshkent. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(9), September, 2023 155
3. Yusuf Xos Hojib. (2010). Qutadg‘u bilig. I jild. T., B.15-16.
4. Erol Güngör, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, Ötüken yayınları, İstanbul 2008, s. 215.
5. Abdujabbarova, F. 2011. “Qutadg‘u bilig”dagi shaxs belgi-xususiyatini anglatuvchi leksika. Filol. fan. nomz... diss. Toshkent
6. Холмуродова М. Холмуродова М. “Қутадғу билиг” лексикаси. Филол. фан. фалс. док. (Phd). дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 100.
7. Po‘Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
8. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN‘ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
9. Xamdamov, E. (2024). Ziyo Go‘kalp falsafasida axloq va metafizikaning aloqadorligi. *Tamaddun nuri jurnali*, 12(63), 22-24.